

**La llanterna màgica a
Barcelona.
Segles XVIII i XIX**

Jordi Artigas i Candela

Introducció

Al llarg dels darrers anys, conforme ens acostem al primer centenari del cinematògraf (1895-1995), s'han anat fent més freqüents les reconstruccions més o menys fidels d'espectacles i invencions considerats com a pre-cinematogràfics, com és el cas de la llanterna màgica, en el marc de festivals cinematogràfics i institucions museístiques, a càrrec de companyies professionals, i també de creadors de museus cinematogràfics i d'imatge en moviment.

Així va ser el 1982 i el 1985, amb la companyia Narrowboat Theatre de Londres, que en la seva primera vinguda a Barcelona oferí el seu espectacle de llanterna, especialment de l'època victoriana, en el marc de la desapareguda Setmana Internacional de Cinema. Pel maig de 1989 vaig ser testimoni, en el marc de les Journées Internationales du Cinéma d'Animation, d'Annecy, d'una reconstrucció de la fantasmagoria de Robertson, commemorativa del Bicentenari de la Revolució Francesa, portada a cap pel creador del museu de L'Art de l'Enfance, de la localitat savoiana de Marcellaz-Albanais, Yves Rifaux.

En tornar a casa vaig poder assistir a l'espectacle de llanterna que s'oferí, el novembre de 1990, al Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, de Terrassa, que allotja les col·leccions —no exposades— pre- i cinematogràfiques de la Filmoteca de la Generalitat, i que oferí la Compagnia Mondo Niovo, de Pàdua, dirigida per Laura Minici Zotti. A aquestes dues darreres reconstruccions em vaig referir en un article publicat a la revista *Historia y Vida*.¹ I finalment, la projecció

1. Vegeu la bibliografia.

de llanterna que va tenir lloc a Girona pel març de 1991, organitzada per Tomàs Mallol i basada en la seva admirable col·lecció de llanternes i vidres del seu Museu, amb una evocació de Robertson, el creador de la llanterna moderna i les seves fantasmagories.²

Per aquests i d'altres motius m'he proposat, doncs, fer un primer apropament a l'estudi de la presència de la llanterna a Catalunya, limitada per ara a Barcelona, tot i ser conscient que l'absència de bibliografia sobre aquest tema dificulta extraordinàriament aquesta tasca, que és com començar de zero. Hi ha obres sobre pre-cinema i específicament sobre la llanterna, però es refereixen i estan publicades a d'altres països d'Europa, o bé són simples traduccions. Mentre que les històries cinematogràfiques generals solen citar sempre aquesta qüestió d'una manera molt superficial, repetint en tot cas les dades referents a d'altres països, sense personalitzar-les, no obstant això ni en la llanterna a Catalunya ni a la resta de l'Estat espanyol. Sols algunes monografies històriques locals n'oferixen algunes dades.

Però la llanterna no sols s'estudia com a precedent dins de la història del cinema, sinó que és reivindicada i entra dins del camp del teatre i concretament dels titelles —i aquí cal destacar les magnífiques obres que detallo en la bibliografia— de Francisco Porrás i de John E. Varey, centrades a Barcelona i a Madrid, respectivament. També té a veure amb la història de la màgia i de l'il·lusionisme, i, si més no, cal recalcar l'adjectiu de «màgica».

La fotografia compta també amb la llanterna a partir de l'aparició de la cambra fosca portàtil de Kircher (1646), i un dels seus inventors, Daguerre, estigué vinculat a la invenció del diorama, un altre dels graons de la pre-cinematografia; en aquest aspecte, cal esmentar la completa obra de Sougez.³ I també algun historiador la inclou en la història del còmic o historieta, pel que fa a les bandes de vidres pintats, com es diu a l'obra de Blanchard.⁴ I com ja dic més endavant, també ha estat estudiada per etnògrafs i folkloristes, entre els quals ha destacat Joan Amades.

De Kircher a Robertson

Una definició. Llanterna màgica: aparell en el qual, per mitjà de lents, es fan aparèixer, ampliades sobre una superfície blanca, figures pintades en tires de vidre i fortament il·luminades per una llum situada a l'interior de l'aparell (dels diccionaris).

2. *El full d'ASIFA-C*, Barcelona, abril de 1991.

3. SOUGEZ, Marie-Loup: *Historia de la fotografía*, Ediciones Cátedra, S A, Madrid, 1985.

4. BLANCHARD, Gérard: *La Bande Dessinée*, Marabout Université, Veviers (Bèlgica), 1969.

Al llarg de la història dos noms han sobresortit sobre tots els altres; el primer d'ells va ser Athanasius Kircher (1602-1680), sacerdot jesuïta alemany que va inventar la llanterna màgica sobre els experiments anteriors de Della Porta i Daza de Valdés, però aquests sols havien aconseguit un aparell sols per veure; en canvi, Kircher va fer que servís per a projectar. Així projectà imatges pintades sobre vidre, amb colors transparents, sobre un llenç posat en una paret. L'aparell tenia una forma cilíndrica, es basava en el principi del condensador i feia servir el poder reflector dels miralls.

Kircher reuní tot el seu saber en l'obra escrita en llatí *Ars Magna Lucis et Umbrae*, que publicà el 1646, i que en una edició de 1670 es troba a la Biblioteca de Cinema Delmiro de Caralt.

Però la llanterna hauria restat closa als cenacles científics si no hagués estat perquè al segle XVIII Robertson la va modernitzar, i convertí la mera curiositat científica en un espectacle públic on la tecnologia es posava al servei de l'art. Ell li canvià el nom, li posà el de *fantascopi*, i l'adaptà als gustos de l'època anomenant-la *fantasmagoria*. A la part tècnica hi introduí dues esmenes: dotà la llanterna de rodes que possibilitaven llibertat de moviments per a projectar i adaptar l'òptica a les necessitats d'aquell espectacle que jugava amb les projeccions de grans dimensions, en superfície i distància.

Etienne-Gaspard Robert, dit Robertson, va ser un físic i aeronauta belga nascut a Lieja el 1763 i mort a París el 1837. Quan era professor de física a la seva vila nadiua, viatjà a París en l'època més tempestuosa de la Revolució Francesa, per tal de proposar al Govern un mirall d'Arquimedes perfeccionat, amb el qual pretenia poder incendiar la flota d'Anglaterra.

Home inquiet i polifacètic, destacà com a aeronauta o tripulant de globus, i li és atribuïda la invenció del paracaiguda. Resumí la seva experiència i les seves múltiples invencions relatives a la «física recreativa», entre les qual destaca la llanterna, en les seves *Mémoires récréatifs et anecdotiques* (1830-1834).⁵

El mes de germinal de l'any VI (març de 1797) Robertson començà a oferir amb gran èxit els seus espectacles de la fantasmagoria a la societat del París de la Revolució Francesa. A partir d'aquell moment es pot parlar de la moderna llanterna màgica que es propagaria pertot arreu al final del segle XVIII fins a la frontera del XIX amb el XX.

Diversos noms per a una sola cosa

A través dels temps i a tenor de les modes i dels gustos canviants, la llanterna, a la vegada que evolucionava en el seu contingut i en

5. Vegeu la bibliografia: *Fantasmagories de Robertson*.

l'aspecte, sense canviar, però, en allò essencial: projecció d'imatges estàtiques i animades; adoptava també noms nous per a una mateixa cosa.

Moltes d'aquestes denominacions provenen de l'italià, està per veure si perquè els seus introductors al llarg i ample de tot Europa haguessin estat durant una època als nadius de la Savoia, país independent entre els segles XVI i XVIII, a cavall entre Itàlia i França, i que en el segle XIX es va annexionar França, o si pel motiu que realment haguéssim estat ciutadans de la península Italiana els que introduïren aquest i altres espectacles com són les ombres xineses. Tal com es denominava la llanterna en llengua italiana *Mondo nuovo* va passar a la península Ibèrica amb les variants de *Mondinovi*, *Mundinuevo*, *Mundinovo* i *Mundonuevo*, mentre que la denominació *Múndia* va ser exclusiva del català. És una incògnita també per què s'aplicà aquest nom a la llanterna i l'origen de la denominació malgrat la clara referència al Nou Món, o sigui, a Amèrica.

Una altra denominació és també d'origen italià: *Tutti li mondi*, o sigui, 'tot el món', sota les varietats de *Totilimondi*, *Tutilimundi* i *Titirimundi*, transferida a un nou mitjà com era la llanterna i provinent del teatret mecànic de titelles del mateix nom.

Encara que fou poc corrent, la llanterna màgica apareix citada com a «màquina catròptica», i així va quedar documentada al *Diario de Madrid* de 2 de febrer de 1799, referint-se a una temàtica d'èxit en aquella època: *Los cazadores sobre cogidos por la tempestad*.⁶

Al final del segle XVIII i principi del XIX va ser vigent el nom de *fantasmagoria*, denominació encunyada a partir de l'espectacle del belga Robertson, mentre que l'aparell projector rebia un nom adient com és el de *fantascopi*.

També es conegué la llanterna per *càmera* o *màquina fosca*, i també per *òptica*, i aquí entrariem en el terreny de la seva relació amb l'època pionera de la fotografia. A mitjan segle XIX, en el zenit de la seva popularitat, la llanterna va penetrar a les llars i es convertí en una joguina per als nens i en diversió per als grans; així, l'aparell projector —portàtil— adoptà el nom de *lampadoscopi*, amb l'aspecte d'un quinqué del segle anterior.

I des de 1897 són els mateixos fabricants de llanternes màgiques infantils —francesos i alemanys, especialment— els que van comercialitzar els aparells de vistes animades cinematogràfiques, o sigui dels primers dibuixos animats. El vell invent i el nou havien quedat enllaçats, però aviat el cinema «devoraria» la llanterna.⁷

6. VAREY, J.- E., «Titiriteros y volatines en Valencia, 1585-1785», a *Revista Valenciana de Filologia*, tom II, fascicle 1-4, 1953.

7. «À propos de l'invention du cinéma d'animation», vegeu la bibliografia.

Barcelona, segles XVIII, XIX i una punta del XX

El fet que no hagi trobat referències catalenes a la llanterna en el segle XVII —la famosa obra de Kircher es publicà el 1646— no vol dir que no hi siguin, si és que les proves documentals no s'han perdut, mentre que sí que n'hi ha pel que fa a la cultura castellana. Varey cita la que se suposa «primera referencia a la Linterna Mágica en lengua española» en uns versos que sor Juana Inés de la Cruz escrigué abans de 1691.

Però no hauria de ser fins al segle XVIII que la llanterna passaria d'una mera curiositat científica a espectacle popular, difosa especialment pels projeccionistes ambulants de la llanterna, que la portarien fins a l'últim racó de la nostra geografia en la seva vessant de llanterna de carrer, i també pels físics llanternistes a l'estil de Robertson, que la oferirien en sessions públiques i privades, en teatres, magatzems o palaus, tot propiciat pel nou interès per la ciència característic de la segona meitat del segle XVIII i també del principi del XIX, mitjançant el qual es divulgaren les exhibicions de l'òptica, la química i la física recreatives.

La primera documentació és una *Real cédula* de 1783, que cito malgrat que no està datada en l'àmbit català perquè es refereix a una llei que abastava tot l'Estat. Aquesta llei, dictada sota el regnat de Carles III pel primer fiscal comte de Campomanes, datada a Benavarri (Osca), es troba a la Biblioteca de Cinema Delmiro de Caralt, i es va promulgar per prohibir exercir diverses professions d'ambulants, entre elles la de portadors de «cámaras obscuras». Vegem un fragment d'aquest document: «[...] Por la qual os mando que con ningún pretexto ni motivo permitais, ni consintais que los Buhoneros, y los que trahen camaras obscuras, y animales domesticados con habilidades anden vagando por el Reyno con prevención que hago a los Capitanes generales y Justicias de que no les den Pasaportes [...]».

De 1790 data una obra publicada a Barcelona, *l'Óptica del cortejo*, atribuïda erròniament a José de Cadalso, que com a subtítol porta que és *Espejo claro en que, con demostraciones prácticas del entendimiento, se manifiesta lo insubstancial de semejante empleo*. I el 2 d'abril de 1796 —en una citació de l'erudita obra de Porras— trobem un indici que la llanterna era ja una cosa coneguda a Barcelona: «En el gabinete de mis antiguallas [...] estaba yo [...] formaba planes de divertir al mundo [...] refinando mi Linterna Mágica.»

Existeixen documents —com veurem— sobre un dels que sembla que foren un dels principal llanternistes de l'època. Es tracta d'una tal Martin —Martin Aubée— que X. Theodore Barber considera en un article⁸ com un dels principals imitadors de Robertson, que a més

8. Vegeu la bibliografia.

hauria estat ajudant seu en el Pavillon de l'Echiquier de París, i que oferí el seu espectacle tant a Bar-celona (1802 i 1803) com a Madrid (1806), tal com a continuació veurem.

Ja en el nou segle —el dels invents— el *Diario de Barcelona* informava, un 14 d'octubre de 1802, que «llega un físico artista de París», del qual no diu el nom, i el 19 del mateix mes parla del «señor Martin, profesor de Física, de Mecánica y de Óptica». Sens dubte, aquest és el mateix Martin, l'ajudant de Robertson. El 9 de gener de 1803: «El profesor de física, el señor Martin, solicita encontrar un Almacén grande, o un Salón de primer piso, en el centro de la ciudad...», i el troba el 12 de febrer:

«[...] en el callejón sin salida frente a la puerta mayor de San Justo, en un almacén de la casa de Suñol y Dalmau [edificio situado al carrer *cul-de-sac* del Bisbe Caçador], en el qual dará representaciones estos últimos días de Carnabal, empezando por el Domingo en esta nueva habitación que ha dispuesto con el mejor aseo, comodidad y elegancia, para con la debida licencia añadir, a su representación la FANTASMAGORÍA, la que hará esta Quaresma: interinamente se pagará estos días media peseta por la Entrada, y otra media por las Lunetas y Palcos. Se empezará a las seis y media.»

Com a testimoni directe de la fantasmagoria tenim el de Josep Coroleu, que, a les *Memorias de un menestral de Barcelona (1792-1854)*, escrigué —coincidint amb la documentació del *Diario de Bar-celona*— que, en 1802:

«Pasamos entonces una temporada que a muchos pareció triste y monótona, después de la extraordinaria animación a que estábamos acostumbrados. A los jóvenes no nos quedaba otro recurso que ir a presenciar los experimentos físicos que hacía un tal señor Martin en un almacén de la calle de Guardia esquina a la de Trenta-Claus, o unas sombras chinescas que un italiano llamado Chiarini hacía en la calle d'En Tripó detrás del Palacio Real. Los más ricos iban al teatro, [...]».⁹

El 23 de març de 1803 s'explica amb detalls la fantasmagoria en el curiós llenguatge de l'època: «[...] en cada representación hará juegos y experiencias que no ha hecho todavía en la Fantasmagoría, añadirá cada día nuevas figuras, ilusiones de óptica de las más raras, en que una fantasma se multiplica hasta lo infinito, y estará siempre en movimiento, de suerte que todo el teatro parece lleno de ellas; y se terminará la función con el bayle de los Bruxos.» I el 9 d'abril s'anunciava que Martin «[...] hará ver la sombra de varios personajes, pintado de lo natural por los mejores artistas (Henri-que IV, Luis XVI... Bonaparte) y varios objetos nuevos que le acaban de traer de París [...]».

9. Ediciones Betis, Barcelona, 1946.

Finalment, l'1 de maig s'acomiada del públic barceloní, i notifica que el 3 de maig donarà l'última de les seves representacions. La documentació ens parla que Martín o Martin havia d'anar a Madrid el 1806 a oferir la seva fantasmagoria.

La descripció més detallada d'una fantasmagoria es va publicar també al *Brusi* del 20 de desembre de 1803, i era oferta per un físic de nom Bienvenu, que també era francès. «Hoy, en el Teatro [el que fou Teatre de la Santa Creu i després Teatre Principal, a la Rambla] de ésta muy ilustre Ciudad D. Francisco Bienvenu, profesor de Física experimental, dará la quinta función de sus experiencias físicas; [...] se seguirá a ellas la Fantasmagoría o sea ilusión de Óptica.»

I continuava el text alabant l'espectacle per tal d'excitar la curiositat del públic, i que recorda les descripcions que el mateix Robertson féu del seu propi espectacle.

«De todas las maravillas que ofrece la Física a nuestra admiración las que son el objeto de la Fantasmagoría con las más propias para pasmarnos, llenarnos de estusiasmo y transportarnos en algún modo fuera de nosotros mismos [...]. Después de penosos trabajos y largas investigaciones, el citado Profesor ha logrado llevar éstas ilusiones hasta un punto de perfección que nada dexa que desear a los Espectadores, relativa a la aparición de Espectros y Fantasmas. La ilusión será tan perfecta que se verán algunas Figuras correr en apariencia muchas leguas de distancia, y recorrerán otras todo el interior del teatro. Desde cualquier punto de él en que se hallen los Espectadores, les parecerá que las Figuras o Fantasmas vienen a tocarles, aunque en la realidad estén distantes. [...] Se verán algunos fantasmas errantes que precipitándose de lo más alto del teatro parecerá que van a caer sobre los Espectadores [...].»

El *Brusi* del 22 d'octubre de 1803 publicava una nota interessant pel fet que aporta una dada sobre l'esmentat Bienvenu, en dir que ja havia ofert cinc anys abans a Barcelona —o sigui el 1798— el seu espectacle de física experimental, amb la qual cosa les fantasmagories de Barcelona serien pràcticament contemporànies de les que Robertson començà a París a partir del 1797. Aquesta nota deia: «Don Francisco Bienvenu, profesor de Física experimental de París, que cinco años hace dió en el Teatro de esta ilustre ciudad varias funciones de sus experimentos [...]. Los últimos años que ha pasado en París, le han facilitado los medios de dar a cada una de sus representaciones un carácter de magnificencia y de grandeza [...].»

A propòsit d'això, Bienvenu alternava els seus espectacles de la fantasmagoria amb altres experiments vistosos molt del gust dels barcelonins de l'època, com els que també es descriuen al *Brusi*: «[...] experiencias relativas a la electricidad, y especialmente a las centellas o chispas y pinces luminosos [...] la Hidraulica, por medio de la

qual se verá transformarse el agua en flores, cascadas, mariposas, obeliscos, iluminaciones volantes, lluvia de fuego en medio del agua, etc.» (29 octubre 1803) i també «varios rayos [que] correrán toda la extensión del Teatro [...], la función se concluirá con la vista de la gran luz resplandeciente [...]» (31 d'octubre 1803). Tot un arsenal, doncs, d'efectes especials —que ara en diríem. En efecte, ni ara ni abans hi ha «res de nou sota la capa el cel».

L'únic cop que fins ara he trobat ciutat Robertson en una publicació barcelonina de l'època és al *Diario del Gobierno de Cataluña y de Barcelona* del 24 d'abril del 1816: «Mr. Robertson, cuyas ilusiones de óptica conocidas baxo el nombre de Fantasmagoría tuvieron tanta aceptación en París unos 20 años hace [...]». Però únicament és per parlar de la invenció d'«una abladorcilla autómata» o sigui d'un ninot autómata que articulava sons, i no de la llanterna, com tampoc cita la possibilitat que Robertson hagués ofert el seu espectacle a Barcelona.

Les pàgines del bicentenari *Brusi* ens serveixen de testimoni per a saber que es continuaven donant sessions de fantasmagoria en la dècada dels quaranta del segle XIX, com la nota apareguda el 16 de març de 1841: «Hermosos y variados juegos de manos, grande espectáculo de Fantasmagoría. Se despachan las lunetas en el mismo local, en la Rambla, núm. 9, frente al Correo, a las siete». I una altra del 9 de gener de 1842, en la qual s'anunciava que «En la calle de la Cadena, núm. 20, se dará una función de juegos de manos y física experimental, dando fin con el sainete de los puchinelas. La entrada de luneta a doce cuartos».

La llanterna com a espectacle públic de carrer i com a funció domèstica

Nombrosos testimonis en els terrenys de l'assaig, del periodisme, de la novel·la, del teatre, de l'estudi de les costums, del folklore, entre d'altres, han arribat fins a nosaltres, tant dels espectacles públics oferts als carrers i places per llanternistes ambulants, com de les funcions domèstiques oferides en la intimitat de les llars i de les rebotigues literàries i de tertúlies o reunions socials vàries. En tots els casos s'evoquen tipus populars, anècdotes humorístiques, sàtires polítiques i també picants, costums desapareguts, i fins i tot topades amb la censura de cada època, que serveixen no tan sols per a reconstruir la història de la llanterna com a mitjà àudio-visual, sinó també per a conèixer millor la vida i els costums de passades centúries.

Tot això sense oblidar que la llanterna i les seves diverses denominacions donarien nom o serien l'argument des de obres teatrals,

sainets sarsueles, entremesos teatrals, composicions musicals, romanços de cec de la literatura anomenada de «canya i cordill», també capçaleres de diaris i revistes de caire polític i fins i tot sèries de novel·les per entregues, la simple enumeració dels quals seria aquí impossible.

Començaré per l'espectacle que era ofert pels llanternistes ambulants, que amb el seu artefacte a coll eren coneguts, en castellà, pel *tío del titirimundi* i, en català per *l'home de la múndia*. Si diferents, com hem vist, eren els noms de la llanterna, també les seves dimensions, tipus i formes eren variables. Des de les que es carregaven a l'espatlla, fins a les que anaven amb rodes, o que es repenjaven en un trípode o es disposaven sobre potes plegables com les de les cadires de tisora. Però totes elles tenien en comú —com es pot veure en moltes il·lustracions de l'època— almenys dues finestrelles amb lents d'augment, per on els espectadors, per poc preu, podien veure per transparència els vidres il·luminats per un fumejant quinqué o per espelmes, i oferien l'oportunitat d'admirar coses com les que descriu una poesia popular del vuit-cents:

En la mágica linterna
vereis pinturas hermosas
palacios, guerras y cosas
dignas de memoria eterna.

El linternista, que normalment comptava amb un ajudant o aprenent, s'encarregava, a més, de cridar l'atenció els espectadors amb el so d'algun instrument musical, que a més els servia per a amenitzar la vetllada i explicar les imatges manipulant a la vegada la llanterna canviant els vidres mitjançant un senzill mecanisme d'una sèrie de cordills que s'enrotllaven en uns petits corrons, a semblança dels vells telons i decorats teatrals.

A més, al seu pas per carrers i places, i a manera de publicitat, el llanternista deixava anar el seu característic crit:

«A la llan-ter-na mà-gi-ca», que s'afegia als mil i un crits de venedors i ambulants de tota mena que llavors es podien sentir als nostres carrers i places, com ara: «Surjulida, farigola y borratxes, dones, qui'n compra? Aigua escorsonera fresca y gelada. Las once han dado, sereno o nublado. La marmota viva. Perols adobar, paelles estanyar», i que han estat portats a diverses composicions musicals evocadores dels vells costums, una de les quals, titulada *Serrafoll de Barcelona*, pot ser atribuïda a Ferran Sor (1778-1839), segons indicà Aureli Capmany.¹⁰

10. *Baladrers de Barcelona*. Edicions Albón, Barcelona, 1946.

Les «programacions» i el gènere temàtics dels vidres de llanterna devien ser infinites, i per la fragilitat dels vidres, es devien renovar ben sovint. Per aquest i d'altres motius han arribat fins a nosaltres una mínima part d'aquests que es conserven en diferents col·leccions públiques i privades. La imaginació de l'espectador era enriquida per la del projeccionista, que havia d'improvisar explicacions sobre països on mai no havia estat, o descriure batalles o esdeveniments dels quals a vegades solia tenir una idea més aviat remota...

Els cristalls de brillants colors, primer pintats a mà i posteriorment cromolitografiats o gravats usant altres tècniques d'impressió, els més apreciats dels quals foren els de mer entreteniment i diversió, els que presentaven situacions còmiques, els esdeveniments històrics com batalles o efemèrides patriòtiques, els de crims i successos truculents —tan lligats a la literatura popular dels romanços de cec o de «canya i cordill»—, i també els de geografia, que representaven paisatges, països llunyans i monuments exòtics. La canalla que voltava l'aparell amb l'esperança de poder veure gratuïtament les «vistes», preferia com sempre els contes, les llegendes i els vidres còmics.

I els vidres per a sessions privades o públiques, però en local tancat, incloïen a més els temes didàctics, en les quals s'emeteren els primers missatges publicitaris. Sense oblidar tampoc les que reproduïen temes eròtics —en aquella època, destinades sols a homes adults— i les satírico-polítiques, que s'oferien en sessions clandestines, en aquest cas de llanterna domèstica, i que algun cop portaren més d'un maldecap als seus organitzadors, com en un cas verídic que succeí a Madrid durant l'època d'Isabel II.

A més, els llanternistes posaven al dia les imatges dels seus vidres, amb motiu d'algun succés d'actualitat, com indica Amades, en l'ocasió de l'atemptat contra el rei Alfons XIII a París, a la primeria d'aquest segle.

A Catalunya és sobretot Joan Amades el que ha evocat, sobretot en dues de les seves obres, la popular figura del llanternista i del seu mitjà de treball, la llanterna.¹¹ Però també han deixat testimonis fragmentaris d'aquest: Francesc Curet, Aureli Capmany, Antoni R. Dalmau i Ricard Suñé Álvarez, entre d'altres. Amades i Suñé testimonien que a Barcelona, encara en la dècada dels anys vint existien llanternistes de fira que ells havien conegut en el popular mercat d'Els Encants. Un d'ells portava el sobrenom de Brutícies, i Amades creu que fou l'últim home de la múnidia o llanternista que hi va haver a Barcelona.

11. *Costumari català*, vol. II: «La Quaresma», Salvat Editores, SA, Barcelona, 1950-1956. I *Folklore de Catalunya*, «Costums i creences», Editorial Selecta, Barcelona, 1980.

Sobre aquest mateix Brutícies, Joan Amades dóna més detalls pel fet d'haver-lo conegut. «Quan érem infants parava als “Encants” un personatge molt pintoresc conegut com a “Brutícies”, que muntava una múndia en un estrem del seu establiment. Com era molt amic de casa, nosaltres podíem disfrutar gratuïtament de l'espectacle, i recordem haver vist diversos cops el seu pessebre. Brutícies tenia muntada la seva múndia a la cruïlla dels carrers Urgell i Floridablanca.»

D'altres foren els membres de la família Grau de Reus, que empraven una múndia o llanterna que deambulava per les fires comarcals. És curiós saber que aquest aparell, encara que transportable, podia arribar a ser molt feixuc, d'aquí que aquest es convertís en sinònim de cosa o objecte molt pe-sats, i donés origen a la frase feta de «pesar com una múndia».

Un altre llanternista fou el conegut com a Met de la Llanterna, que, segons les il·lustracions, portava el seu aparell penjat a l'esquena, i ho alternava a més amb la venda de ventalls i espantamosques.

D'altra banda, nombroses auques —*aleluyas*, en castellà— del vuit-cents dedicaren vinyetes i versets al llanternista, com el titulat *Baladriers de Barcelona*, imprès per Joan Llorens a mitjan segle XIX, i que deia:

Qui vol veure a Napoleón
que passa una gran revista
Oudinot com passa llista,
y las grans ciutats del món?

I sens dubte pocs algun cop es deurien poder resistir a:

Veure el món per un forat
per un quarto hauràs lograt.

Com s'ha dit, la llanterna ha passat a la posteritat també a través de les pàgines de novel·les i obres teatrals, prova un cop més que era un dels espectacles més usuals, familiars i atractius de la societat d'aquella època.

Així ho féu Marcel Proust, a França, qui va evocar els espectacles de Combray cap al 1880. En la literatura castellana, fou Armando Palacio Valdés qui a la seva famosa obra, portada diverses vegades a la pantalla *La hermana San Sulpicio*, publicada el 1889, evocà una escena «picaresca», on les sessions de llanterna, emmarcades en la foscor del saló d'una reunió social, eren utilitzades per a tot menys per a fixar-se en les escenes projectades...

En la nostra literatura, ha estat Frederic Soler, conegut per Serafi Pitarra, primera figura de la nostra Renaixença, qui en una obra

secundària de la seva producció teatral va donar un gran protagonisme a la llanterna de carrer en una obra escrita el 1869. Es tracta de *Lo rovell de l'ou*, una «producció catalana en dos actes, original y en vers» i amb música i cors, que descrivia fidelment una sessió de llanterna en plena Rambla barcelonina, en el pla de la Boqueria, des del distanciament irònic i l'humor tan català de Pitarra, testimoni privilegiat i directe d'aquell espectacle tan popular.

En el repartiment que consta en el manuscrit que he consultat, en els papers protagonistes hi ha primers actors de l'època, com Francisca Soler, en el de Tuyas; Lleó Fontova, en el de Tòfol, i Iscle Soler i Joan Perelló, en els de Quico i Bernat, respectivament, els llanternistes, entre d'altres personatges. En la transcripció dels fragments respectaré l'ortografia de l'època.

Preliminar a l'escena 16 i última del 1r acte:

[...] apareix la llanterna ab un xicot que toca l'redoblant desaforadament [...]

Escena 16, Quico, l'xicot, homes y donas.

Qui. Apa, senyors, per dos quartos, / l'assalt de Sebastopol, / lo transtorn de n'Garibaldi / y un combat d'aquells canons / que diu que un americano / la inventat

ara fa poch, / que matan l'home, l'enterran / li diuen dos horacions, / passen un tant a la viuda / y possan glassas de dol / a tota la parentela, sense fer gens de furtó!»

En començar l'acte segon, es descriu l'escenari on es desenvolupa l'acció:

La mateixa decoració. Al mitj de la escena, devant de la farola, hi ha la llanterna màgica ab banderolas y demés accessoris que acostuma a haber-hi, al costat d'està Quico y un xicot que toca l'timbal y que a son temps estira ls'cordills, enfilat en un tamboret de boga. A l'esquerra del actor, Bernat y un altre cego ab un pendó voltats de gent. [...]

Escena 2a.

BER. Sols per dos quartos se dona

QUI. Qui vol veure l'món d'aquí?

BER. Lo romanso nou dos quartos!

QUI. Apa, que tiro l'cordill.

[...]

(Se'n van los cegos. Durant los precedents versos la llanterna s'ha omplert de gent que espera que s'comensi la funció)

Per dos quartos *(Anantsen)*

Tiba, Quim.

Manca un forat y comenso.

Tu, noy. Bé, posa't aquí.

Se comensa la funció. / Mirin tots, si son servits, qu'ara farem lo gran viatge / sense cotxe ni carril, / m'cap pó de marejarse, / ni bagul ni sachs de nit. /

Noy, cuydado a entelá l'vidre. / Comenso. Teló, Quim.

(Fent lo xiulet per comensar)

A n'aquí tenen, señores, la gran ciutat de Pekín, Es lo lloch hont hi han més xinos [...]

La programació d'una sessió de llanterna era d'allò més variada; després d'un viatge a un país exòtic, es continuava amb l'actualitat local, la del llavors naixent i discutit Eixample, i la sempre inacabada plaça de Catalunya, criticada fa cent vint-i-cinc anys com ho és ara...

Per a passar a unes escenes bèl·liques, ja que sempre hi ha hagut guerres per a triar i remenar. Sense oblidar posar al dia el personal de l'actualitat política internacional, per a finalitzar amb els successos amb sang i fetge pel mig. Mentrestant, el públic podia comprar els romanços, textos il·lustrats que reproduïen els fets narrats pel llanterner amb pèls i senyals, aquella saborosa literatura dita de «canya i cordill» que les classes populars consumien amb delit.

Continuem veient què deia el llanterner:

[...] Tira noy. Aquí tenim l'enxanxa de Barcelona. La vista es presa de nit; ab això, senyors no estranyin no veure res del que'ls dich. La gran via es una ratlla que s'heu trencada a bocins. Diuhen que això de trencarse es per fer més bonich; pero jo no m'embolico. Reparin quants de jardins. A la dretha hi ha un fanal que lo encenen a les sis i s'apaga a entrada de fosch y contribueix aixís a que'l vespre s'rompin la ánima tots los que passen per lli. Cap al mitj veuran un bulto que de un salt sen'va al quart pis: es un senyó que ensopega, per qui té de fé l'cap viu. Reparin aquella plassa que sembla de desde aquí un quarto de mals endressos, tota plena de embolichs, mahons, barracas de fieras, vigas, pals, cordas y fils: Doncs es la de Catalunya que sembla l'hort de'n Magí que tothom diu que hi té dret. Girem plana: tira, Quim.

Lo gran combat del Callao; vista presa de perfil ab la ajuda de una ullera desde l'campanar petit de una iglesia de la Habana. Veurían los bergantins, los navíos y fragatas matant chilens a mils;

[...]

Vista de la gran parada de las tropas de Berlín per celebrar la alegría que té l'seu Rey ab motiu d'haberli surtit un décim a la rifa de Madrid.

En un balcó de la dretha hi veurán tots reunits en Bismark, en Garibaldi, Napoleón y altres amichs tot rient y fent brometa y parlant sobre l'istiu: no n'fóssin cas, que per ço la professó va per dins.

BER. Dos quartos no mes, señores!

QUI. Qui vol mirar, tiba Quim

(Lo noy toca l'timbal)

BER. La curiosa relació del pas que va succehir a una noya de servey de dos horas de Madrid, que servía a uns esmolets.

QUI. Correu qu'estiro l'cordill

BER. Aquí trobaran, señores, com va matá en una nit la mestressa, dos cunyadas, que s'varen quedá a dormí, lo gat, lo gos, lo canari, una lloca y dos cunills. Veurán com aquella furia per ço no s'va detenir, y anant al escudeller va fer micas y bocins dugas dotzenas de copas, tres cassolas y un tupí.

(Durant la relació la gent compra romansos)

TOF. *(A un)* Ves, compra'l que l'llejirem.

[...]

La llanterna... en privat

Mentre que la llanterna ambulant de què ara he parlat, per raons econòmiques i de transport òbvies, no admetia massa «fioritures» ni innovacions tècniques, en canvi, pel que fa a les llanternes per a espectacles públics en sales estables, i principalment al final del segle XIX anaren perfeccionant i arribaren a tenir efectes de gran perfecció tècnica, com són les animacions, dissol·vències, foses d'imatges, vidres calidoscòpics, etcètera, mitjantçant l'ús d'aparells amb diverses lents i objectius per al seu ús simultani, ja que algunes funcions es realitzaven amb la projecció de tres llanternes simultàniament.

I pel que fa a la llanterna per a ús domèstic, fou definitiu el pas que es va donar, tant amb la creació de projectors portàtils i de maneig senzill, com de llanternes de joguina per a nens, que en 1843 creà a París el fabricant Auguste Lapierre. Havia nascut el lampadoscopi, que, com el seu nom indica, tenia forma de làmpada o quinqué. Al nostre país, les llanternes domèstiques i infantils fabricades aquí o importades de França i d'Alemanya, es podien adquirir en els establiments d'òptica o en juguineries. A Barce-lona, Curet cita com la de més fama la casa Maglia, instal·lada a finals del segle XVIII com a òptica, i on, a més de llanternes, es venien aparells i joguines relacionats amb la imatge en moviment com els zoòtrops, fenaquistoscopis, praxinoscopis i d'altres.

En efecte, així en dona fe també el *Diario de Barcelona*, que el 3 de juliol de 1803 publicava la següent nota, que concretava que la casa Maglia havia estat fundada el 1776:

Joseph Maglia, fabricante de Anteojos y Óptica, avisa al público, que su fábrica jamás ha sido trasladada de 27 años a esta parte de frente al teatro de esta ciudad, en donde tiene su laboratorio [...].

Francesc Curet, a les seves *Visions barcelonines*,¹² descriu aquest tipus de funcions domèstiques; diu que a vegades per a aquestes es llogaven els serveis de professionals llanternistes, que a més oferien els seus espectacles en teatres i altres sales adequades. I és d'interès la citació que fa d'un pintor de vidres de llanterna:

Així sortien ninots que recordaven persones conegudes, escenes grotesques, dimonis i animals fabulosos, i molts copiaven rodolins de les auques. Es distingia en aquest entreteniment un tal Dexeus, que, per allà l'any 1800, havia pintat, per a la seva llanterna, tots els passos de les processons de Corpus i de Setmana Santa [...].

12. Vol. I: *La vida a la llar*, il·lustraciones de Lola Anglada, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1981.

Curet també diu que es feien sessions de fantasmagoria a cases particulars on poguessin pagar el serveis d'un llanternista:

L'operador disposava la llanterna de manera que aquesta pogués allunyar-se de la tela o acostar-s'hi amb facilitat, i, per tal d'aconseguir-ho amb rapidesa i sense fer soroll, hom feia reposar la llanterna damunt de rodets cobertes amb drap. Els vidres de l'aparell estaven disposats també perquè les figures i els objectes que hom projectava apareguessin més petits o més grans segons els moviments de la llanterna.

Poques coses més se saben actualment de quins foren els autors de les vistes dels vidres de les llanternes, dibuixants i pintors que han restat en l'anonimat. Un d'ells va ser rescatat de l'oblit per l'historiador i cineasta Joan Francesc de Lasa: es tracta del pintor italià Emilio Vecchi, que va ser evocat a través dels vidres de la col·lecció de la Biblioteca de Cinema Delmiro de Caralt en el film documental —avui desaparegut— *Linterna mágica*, del 1954.

Pel seu costat, la sensible il·lustradora i escriptora Lola Anglada, en la seva obra *La Barcelona dels nostres avis*,¹³ en evocar una funció de llanterna en una mansió burgesa del segle XIX esmenta els temes que s'hi projectaven:

La funció de la llanterna màgica va constituir un esdeveniment a casa dels Torrabadella. La sala gran, on havia de tenir lloc la projecció, estava ocupada per les millors amistats de la casa [...].

La Clara y la Beneta havien clavat un llençol dels petits al fons de la sala. Al so de la musiqueta d'un orgue de cilindres a càrrec d'en Gabrielet, la llanterna anava projectant les vistes multicolors del repertori, les quals venien a ésser com la sublimació plàstica de les auques de rodolins. Amb quina il·lusió hom contemplava, en el llenç, *La història de Cadet Rousselle*, *Los hombres sabios*, *La vida de Josep a Egipte*, *Neptú*, *Diana i Júpiter*, *Viatges del Capitá Cook*, *Pa-seos misteriosos del verano*, *Genoveva de Brabante*, *La hermosura sin igual*...!

Les darreres batalles de la llanterna

L'anomenat «segle dels invents» —jel ferrocarril, l'electricitat!—, el se-gle XIX, donava les seves darreres campanades i, amb ell, la llanterna, companya inseparable de tantes vetllades, reunions, saraus familiars, i fins conciliàbuls polítics, lliurava també les seves últimes batalles... El seu més temible competidor, el cinematògraf, s'havia presentat a París el 1895, i aviat es propagaria com la pólvora, i abans

13. Edició limitada, Barcelona, 1949.

se les havia hagut de veure amb d'altres espectacles precinematogràfics, com el panorama, el cosmorama, el poliorama, el diorama i altres invencions per obsoletes davant l'impuls arrabassador de la jove cinematografia.

Com en tots els avenços humans, tècnics o artístics, no es pot donar una data exacta de la mort de la «nostra» llanterna; aquesta devia anar desapareixent lentament i imperceptiblement dels carrers i dels salons públics. Començà a ser considerada —¡greu falta!— un «trasto vell», va ser venuda a drapaires i ferrovellers o es va arraconar en polsoses golfes amb olor a romàtic. Haurien de passar molts anys per què unes amoroses mans tornessin a donar resplendor als seus metalls i nova llum als meravellosos colors dels vidres.

Així descrigué Salvador Lluch les diferents «edats» de la llanterna:¹⁴

La invención de este artificio fué, para nuestros abuelos, una novedad interesante; para nuestros padres, una fuente de diversión; para mi generación, no pasó de ser un juguete más o menos interesante; pero, para nuestras juventudes, no pasará de ser un curioso recuerdo o pieza de museo cuando, en realidad, fué, con todos sus defectos e imperfecciones, la madre de nuestros modernos proyectores y, en el acopio de sus últimos perfeccionamientos e innovaciones, genitor del cinematógrafo.

I fou precisament un il·lusionista, o sigui, un màgic del prestigi de Joaquim Partagàs, el que va escriure pràcticament la última pàgina de la llanterna, que no oblidem que portava l'adjectiu de «màgica». Fou en 1894 que Partagàs fundà el Salón Mágico, que duraria fins al 1900, a l'estil del Teatre Robert Houdin de París, i que va estar situat a la rambla del Centre, núm. 30, de Barcelona. El Salón va donar exclusivament espectacles del gènere fantàstic, entre ells sessions basades en il·lusions òptiques «Los espectros vivos e impalpables» i també, per descomptat, passis de llanterna.

El mateix Partagàs va publicar el 1900 una obra¹⁵ en la qual explicà els seus «secrets» de màgia, incloent-hi el que ell anomena «los espectros vivos e impalpables» —anomenats en altres textos «fantoches vivos»—, creats amb les variants de la llanterna o amb la del mirall:

El espectro que aparece dibujado en el cristal (que, como se ve, está inclinado), es el reflejo de una persona que se halla en un sótano abierto exprofeso, quedando libre la entrada del mismo; la base del cristal se apoya precisamente

14. «La linterna mágica», a *Imagen y Sonido*, núm. 130, Barcelona, abril de 1974.

15. *El Prestidigitador Óptimus o magia espectral*. Secretos de Ciencias Ocultas, Barcelona, 1900.

en el borde del sótano, manteniéndose en una inclinación de cuarenta y cinco grados; y como que las paredes del sótano están cubiertas con género negro, al recibir el foco de luz el sujeto vestido con túnica blanca imitando un aparecido, se ve su figura reproducida en el cristal, pareciendo, mirado desde el público, que en realidad está no en el sótano, sino en la escena.

L'*Almanaque* anual corresponent al 1900 editat pel *Diario de Barcelona* anunciava el que sembla ser un altre Saló (si no és que es produís una errada que confongués les dades), en referir-se, en un anunci, a la «Gran Fotografia y Cinematógrafo Martí», a la rambla dels Estudis, núm. 9, que incloïa totes aquestes variades atraccions:

Hoy y demás días la película de Gran Aparato, *El sueño de Navidad*. Este gran Saló está dirigido por el notable Profesor Partagás. Atracciones y Cinematógrafo con películas en negro y color. Linterna Mágica y Proyecciones Fijas y Disolventes. Actuación personal de la simpática y aplaudida Miss Mary, *La Papillone Lumineuse*.

Encara que a Barcelona hi hagueren d'altres establiments dedicats a l'exhibició de la llanterna en la seva fase final, l'actor i historiadador Jordi Torras¹⁶ parla del que en 1904 creà Josep Valls i Romà a l'ex-vila de Gràcia. Es tractava d'una barraca que oferia sessions de llanterna màgica i projeccions de vistes fixes, i que els veïns batejaren amb el nom de La Campana. pel fet que el seu empresari anunciés el començament de cada sessió amb un sorollós repic de campana.

Sembla que l'espectacle de llanterna fou efímer. Malgrat l'èxit de públic, la barraca fou enderrocada, i a canvi es va constituir un edifici, però aquest seria un cinematògraf, un espectacle amb futur, ja que aquell any hi havia ja a Barcelona cinquanta locals cinematogràfics! Començava una altra època...

Bibliografia

Abans del cinema: les llanternes màgiques, fullet de l'exposició. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, Terrassa, 6-25 de novembre de 1990.

ARTIGAS, Jordi: «El cinema d'animació», epígraf «La prehistòria», a *L'Avenç*, núm. 54, Barcelona, novembre de 1982.

ARTIGAS, Jordi: «La linterna mágica, el cine de otras épocas», a *Historia y Vida*, núm. 282, Barcelona, setembre de 1991.

¹⁶ «...y el cine se hizo en el Bosque», de la sèrie «Viaje sentimental por los cines de Barcelona», a *La Vanguardia*, 18 de març de 1989.

- BARBER, X. Theodore: «Phantasmagorical Wonders: The Magic Lantern Ghost Show in Nineteenth-Century America», a *Film History and International Journal*, vol. III, núm. 2, American Museum of the Moving Image, Nova York, 1989.
- BRACQUEMOND, Pierre: «Les lanternes magiques», al butlletí núm. 6 de la Cinémathèque Française, París, febrer de 1986.
- CERAM, C. W.: *Arqueología del cine*. Ediciones Destino, S L, Barcelona 1965.
- CORBET, Maurice (redacció i coordinació): *Lumière et mouvement, les origines du cinéma*, catàleg de l'exposició, Centre International du Cinéma d'Animation, Musée Château d'Annecy, França, 1989.
- Fantasmagories de Robertson*, suplement del diari de les XVII Journées Internationales du Cinéma d'Animation, sessió pública de fantasmagories, Annecy, 1989.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Emilio Carlos (director tècnic): *Historia Universal del Cine*, vol. 1: *El nacimiento del cine*, cap. I: «La imagen en movimiento». F. Planeta, SA, Madrid, 1982.
- MINICI ZOTTI, Laura; ZOTTI MINICI, C. Alberto: *Prima del cinema: La Lanterne Magiche*. «La collezione Minici Zotti», Cataloghi Marsilio, srl, Venècia, 1988.
- PORTER-MOIX, Miquel; ROS VILELLA, Maria Teresa: *Història del cinema català (1895-1968)*, cap. 1: «Precedents». Editorial Tàber, Barcelona, 1969.
- PORRAS, Francisco: *Titelles. Teatro popular*. Editora Nacional, «Biblioteca de Visionarios, Heterodoxos y Marginados», Madrid, 1981.
- Real Cédula de S. M. y Sñes. del Consejo, por la qual se manda que con ningun pretexto, ni por motivo se permita que los Buhoneros, y los que trañ [sic] cámaras obscuras, (...) Ley expedida durante el reinado de Carlos III por el primer Fiscal Conde de Campomanes. Porla viuda de Miguel de Larumbe*. Benevarri (Osca), 20 d'abril de 1783.
- RIFAUX, Yves: «À propos de l'invention du cinema d'animation», a *Journées Internationales du Cinéma d'Animation*, JICA Diffusion, Annecy, 1990.
- VAREY, John E.: «Historia de los títeres en España (desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII)», a *Revista de Occidente*, Madrid, 1957.